

Ворончук І.О.

НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.:

РОДИНА, ДОМОГОСПОДАРСТВО, ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ. – К., 2012. – 712 с.

Незважаючи на зростання кількості праць, котрі невпинно виходять друком останнім часом, дуже рідко при цьому можна говорити про *«нове слово в науці»*. На тлі буденних «знахідок» монографія Ірини Ворончук, знаної дослідниці ранньомодерної історії України, джерелознавця з європейським ім'ям, становить виняток. Багаторічні студіювання авторки впродовж 1990–2010-х рр. увінчалися унікальним виданням, виконаним у парадигмі історичної антропології та міждисциплінарності й присвяченим розв'язанню проблем повсякденного життя різних верств волинської спільноти XVI – першої половини XVII ст.

Перспектива монографії вибудовується як мікроісторична у широкому розумінні остільки, оскільки її дослідницька мета підпорядкована ідеї реконструювати маловивчені або зовсім недосліджені аспекти соціальної історії, щоби вкотре довести безкінечність пізнання одиничного об'єкта вивчення – шлюбу, родини, двору, домогосподарства. Обмеживши хронологічно й географічно об'єктну сферу студій, І.Ворончук удалося набагато ґрунтовніше, ніж будь-кому з попередників, розкрити глибинну сутність тогочасних демографічних процесів з урахуванням соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних, правових, природно-географічних та інших чинників, які впливали на життя ранньомодерної Волині.

Архітектоніка видання вповні підпорядкована логіці авторської концепції репрезентації об'єктно-предметної сфери вивчення, і структурно складається з п'яти розділів, логічно пов'язаних із метою дослідження – висвітленням загального тренду демографічної ситуації на Волині протягом XVI – першої половини XVII ст. (с.15). Відтак із-поміж завдань монографії зазначено: визначити модель шлюбу та її вплив на структуру родини; проаналізувати форми шлюбно-сімейних структур, залежність між шлюбною моделлю й типом родини та демографічною динамікою; простежити кореляцію сімейних форм різних соціальних страт населення залежно від специфіки господарської діяльності та відмінностей у типології родинних структур; з'ясувати проблеми народжуваності й смертності та їх вплив на стереотип демографічної поведінки, і, нарешті, визначити чисельні параметри населення Волині у середині XVII ст. (с.15–16).

Фундаментальні засади дослідження викладено у вступі (с.8–17) й першому розділі – «Демографічна ментальність волинської шляхти (“аби людина в подружньому житті роки свої проводила”)» (с.18–136), які містять розлогі історіографічні екскурси стосовно порушеної історико-демографічної проблеми й історичні коментарі до змісту та значення поняття «родина», типів родин, їх класифікації, представлення класичних і новітніх методологічних принципів реконструкції шляхетської родини та шлюбної моделі, прокреаційної поведінки волинської шляхти, репрезентацію тематичної термінології. Світоглядну позицію й методологічну установку дослідниці можна охарактеризувати не як колекцію абстрактних теорій чи механічне поєднання методів, а як осмислене керування набутими знаннями в напрямі виснування їх системи, здатної генерувати єдність концепцій і практики на ретроспективній інформації виняткового

змісту, коли у центрі інтересів – «конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних і моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій», тобто людина (с.13).

Ґрунтовність історичного наративу завжди визначається джерельною базою. Особливість праць І.Ворончук – потужний і репрезентативний комплекс джерел. Рецензована монографія не стала винятком. При її написанні було залучено документи центральних архівних установ нашої країни (Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), Польщі (Головний архів давніх актів у Варшаві), муніципальних (наприклад, Державний архів у Кракові) архівів, відділів рукописів відомих книгозбірень (Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, Бібліотеки Чарторийських та Ягеллонської бібліотеки у Кракові, Бібліотеки Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві) та ін. (с.614–615). Бездоганно володіючи методами архівної евристики, І.Ворончук удалося віднайти документи, у т.ч. унікальні, рідкісні, зробивши їх відомими науці та широкому загалу. Склад і зміст архівних матеріалів, залучених при написанні книги, досить різноманітний, що сприяє уникненню однобічного розкриття неоднорядкової дослідницької проблеми.

Широке використання в монографії знайшли близько ста опублікованих у різні часи джерел (літописи, хроніки, мемуари; актові книги ґродських і земських судів Волині, документи, пов'язані з господарською діяльністю, у тому числі люстрації королівських маєтків, інвентарі приватних володінь тощо, приватно-правові акти), що представляють собою здебільшого багатотомні серійні видання, підготовлені до друку справжніми подвижниками науки та солідними науковими інституціями (с.615–618). Вільне від кон'юктурних настанов прочитання опублікованих (так само і неопублікованих) документів стало ще однією заслугою І.Ворончук, яка орієнтувалася винятково на досягнення об'єктивної істини. Слід належно поцінувати й залучення до наукового обігу тих джерел, які зрідка потрапляли в поле уваги дослідників, проте проливають світло на певні ментальні стереотипи, що були визначальними для формування демографічної поведінки. Ідеться, зокрема, про сімейні хроніки, приватне листування, весільні та погребові промови, повчального змісту тексти тощо.

Керуючись бажанням усебічно репрезентувати практику укладання шлюбів, охарактеризувати шлюбну модель та її вплив на структуру родини, типологізувати шлюбно-сімейні форми стосунків, розкрити внутрішні мотивації та механізми демографічної поведінки тогочасних людей авторка влучно визначила найважливіший тип документального масового джерела, необхідного й конче важливого для реалізації порушених проблем – це книги ґродських і земських судів Луцького, Володимирського та Кременецького повітів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві в м. Києві. Невелика частина їх побачила світ у багатотомному корпусному виданні Київської археографічної комісії – «Архив Юго-Западной России». Більшість записів актових книг земських і ґродських судів містять інформацію про сім'ї та зв'язки між членами родини, що вможливило пошук необхідних відомостей для реконструкції родинних

структур. Якнайширше їх залучення сприяло повнішому відновленню складу конкретних родин (передусім шляхетських) і змісту їхніх стосунків, розв'язанню низки наукових проблем історико-демографічного характеру.

Безперечно, самі історичні джерела не дають готової відповіді на порушені в монографії питання. Лише їх фахове студіювання за допомогою методів наукової критики, що демонструє знана дослідниця, уможливило якнайповніше розкриття інформаційного документального потенціалу. Послугуючись принципами класифікації актових книг, запропонованими авторитетними істориками-джерелознавцями В.Чунтуловою та М.Ковальським, авторка звертає увагу на можливості реконструкції за цим видом джерел демографічних характеристик ранньомодерного соціуму, «вписання» їх змісту у фактологічний і нормативний історичний наратив. Належне поцінування знайшли шлюбні контракти, вінові записи, даровизни, тестаменти, купчі, дільчі угоди, акти застави, держання, оренди, протестації, маніфестації, квитовні записи, заяви, судові декрети та інші види джерел, вивчення яких реалізує у широкому діапазоні головне прагнення дослідниці – представлення історії волинської родини, сім'ї, роду в контексті візії загальної соціальної історії, що є глибоко виваженим методологічним підходом, оскільки історична ретроспектива орієнтована на винятковість, вишукувану в універсалізмі.

Відмінністю видання, а отже, несхожістю порівняно з багатьма іншими, є всебічне опрацювання істориком джерел, що передбачає не просто відбір очевидної інформації, але й виявлення опосередкованої завдяки внутрішній спорідненості й взаємозалежності, та відкритої структури значеннєвих мереж приватних і публічних правових актів, які стосуються соціальних аспектів буття населення Волині досліджуваного проміжку часу.

Науковий скептицизм та багаторічна практика відчитування ранньомодерних текстів дозволили І.Ворончук раціонально та виважено поцінувати проблемно-тематичну історіографію. «Джерелом натхнення» для полеміки з колегами стали їхні праці, обізнаність з якими переконливо демонструє дослідниця. Вільне володіння європейськими мовами дозволило авторці безперешкодно подолати «лінгвобар'єри» в науці й оперувати різномовною фаховою літературою. Відтак глибокі авторські коментарі та роздуми спираються на історичні й історіографічні думки провідних фахівців, представників сучасної європейської (французька, британська, польська наукові школи) та американської науки, які відзначилися винятковим впливом на розвиток історичної демографії, соціальної історії загалом. Добра обізнаність авторки зі здобутками французької історичної школи знаходить підтвердження через активні інтерпретації наукових праць Ф. Ле Пляя, Л.Анрі, А.Сові, П.Губера, Ж.Дюпак'є, Ф.Лебуруна, А.Ландрі, Ж.-Л.Фландріна та інших дослідників, котрі впродовж багатьох десятиліть заслужено залишаються провідними фахівцями з соціальної проблематики.

Їхні досягнення стали об'єктом зацікавлень польських дослідників, які сміливо вдалися до конструювання авторських моделей вивчення суспільства та його еволюції на різних рівнях стратифікації. Особливе поцінування І.Ворончук студій Г.Ловмянського, А.Вичанського, М.Богуцької, З.Гульдона, А.Мончака, В.Кулі, Ц.Кукльо, З.Куховича та багатьох інших польських

істориків умотивоване запозиченням ними ідей французьких дослідників, успішно апробованих на регіональній східноєвропейській специфіці. Вироблення нового знання на місці зустрічі різних, часом полярних ідей, носіями яких є представники багатьох наукових шкіл і культурних практик, відбувається через бажання І.Ворончук зміцнити інтердисциплінарні дискурси в межах об'єктно-предметної сфери соціальної історії. При цьому відзначимо не лише наслідування ідей учених, але й авторське їх осмислення та інтерпретацію, доповнену сміливими творчими знахідками, як-от щодо методів опрацювання метричних джерел М.Флері, методики відновлення історії сім'ї або її реконструкції Л.Анрі, чи класифікаційної схеми родинних структур П.Ласлетта. Діапазон наукових інтересів, усебічна ерудиція І.Ворончук дозволили впевнено полемізувати з колегами, закладаючи підвалини новітньої історії повсякденного життя раннього новочасного суспільства Волині. Серед українських науковців належне поцінування знайшли праці оригінальних дослідників суміжної чи спорідненої проблематики – Я.Дашкевича, М.Крикуна, Н.Яковенко, В.Ульяновського, Н.Старченко та інших, творчість яких відзначається особливо шанобливим ставленням до архівних джерел і продукуванням новаторських наукових ідей.

Виняткове значення для прочитання книги мають термінологічні тлумачення автора стосовно змісту окремих одиниць поняттєво-категоріального апарату. Це такі основні категорії та поняття, як, наприклад, «родина», «дим», «фамілія», «рід», «сім'я»; термінологія, що відображає різні ступені спорідненості по прямій та бічній лініях; родинні терміни загального характеру («повиноватство», «шлюб», «малженство», «ожененьє», «замуж») тощо (с.18–25, 56–60). Теоретичне студіювання родинної термінології актової документації ґродських і земських судів дозволило реконструювати родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст., а заразом створити уявлення про абстрактну модель ідентичності-у-відмінності волинської родини та дослідити демографічну ментальність шляхетської страти.

Осмислення кожного терміна як продукту мови у ширших культурних чи суспільних системах виводить авторку на «міжтекстуальні мережі», зв'язки між якими можуть бути розплутані завдяки шлюбній моделі, кожен суб'єкт котрої знаходить чітке субординаційне закріплення у системі спорідненості та взаємин членів родини. Дослідження шлюбної моделі волинського соціуму відбувається крізь призму демографічних процесів, стосунків і поведінки, а також ментальних уявлень ранньомодерної особи, коригованих не лише традицією чи тенденцією, але й тогочасними правовими актами, зокрема Литовськими статутами всіх трьох редакцій (1529, 1566, 1588 pp.). Вузловими концептами вивчення шлюбної моделі стали вік одруження, різниця у віці між молодим подружжям, шлюб, його тривалість, багатошлюбність, життєвий вибір чоловіків і жінок після овдовіння, обставини та наслідки можливих розлучень, престижність шлюбного партнера, матримоніальні стратегії, народження потомства, подружні стосунки, статус заміжньої жінки й одруженого чоловіка у суспільстві тощо. Розкриття їх змісту завдяки оперуванню масштабним джерельним комплексом тісно пов'язане з активною реконструкцією істориком демографічної

ментальності населення Волині (передусім шляхти), у результаті чого маємо упевнений поступ у напрямі до вирішення багатьох проблем соціальної історії раннього нового часу.

На підставі глибокого аналізу законодавчих норм і тогочасних соціальних практик авторка аргументовано доводить панування ранньої шлюбної моделі у шляхетському середовищі, що забезпечувало вирішальну роль в укладанні подружнього союзу не молодих, а їхніх батьків та близьких родичів. Посилаючись на історичні джерела, дослідниця робить висновок про переважання прагматичних, матеріальних підходів у практичному здійсненні матримоніальних стратегій, а державна політика у сфері регулювання шлюбних відносин, ґрунтуючись на ґендерних нормах і ґендерних ідентичностях, не ґарантувала рівності прав і можливостей для різних сторін шлюбності. Так закладались умови для конструювання ґендерної асиметрії, характерної для традиційного патріархального суспільства з абсолютною владою чоловіка над усіма членами своєї родини, у тому числі й над дружиною, зазвичай через об'єктивні й суб'єктивні чинники набагато молодшою за шлюбного партнера.

До засновкових положень монографії належить розгляд прокреаційної поведінки волинської шляхти, а саме природного руху, постійного оновлення й змінності населення. Об'єктивними факторами вказаних процесів справедливо визнано багатощлюбність, смертність, плідність і дітність населення. Пошук відповідей на питання їх чинників спричинив розлогі історичні коментарі, які проливають світло не тільки на проблемні аспекти студійованої теми, але й на загальну історію європейської матеріальної й духовної цивілізації, коли історичний суб'єкт, виплеканий значною мірою мікросередовищем – родиною, винагороджується міжсуб'єктивним або колективним духом, осягнення якого без історії повсякдення видається неможливим.

Ретельне дослідження історичних джерел дозволило встановити характерні риси демографічної поведінки волинської шляхти протягом XVI – першої половини XVII ст., а саме ранню та всезагальну шлюбність і багатодітність, притаманні будь-якому традиційному суспільству. Безперечним є твердження про взаємозалежність між шлюбною моделлю та прокреаційною поведінкою, оскільки ранні шлюби забезпечували, по-перше, сексуальні потреби молодих людей, а по-друге, високу плідність подружжя (с.135–136). І.Ворончук цілком слушно вважає, що попри поліфункціональність шляхетської родини найголовнішим її призначенням було забезпечення тривкості роду, а пошуки відповіді на питання про коефіцієнт дітності дозволили дослідниці дійти висновку, що головною соціальною функцією жінки-шляхтянки було народження дітей, кількість яких становила у середньому 5,78 осіб (с.136). Подібні висновки хоча й відповідають загальноприйнятим в історичній науці уявленням про східноєвропейську модель шлюбу та прокреаційну поведінку подружжя, проте відповідні уточнення й аргументовані висновки в українській історіографії викладено вперше.

Значну увагу в монографії приділено з'ясуванню структури й типології родин – шляхетської (розділ 2 «Структура й типологія шляхетської родини», с.137–201), міщанської та селянської (розділ 3 «Структура й типологія селянської і міщанської родин», с.202–324), що містить багатий ілюстративний

образографічний і текстовий супровід, які спонукають прихильно ставитися до обраної І.Ворончук методики верифікації історичних фактів, явищ і процесів. Раціональні, звільнені від упереджень судження дослідниці, надійно вивірені джерелами, які, своєю чергою, пройшли серйозну авторську експертизу щодо достовірності інформації. Висвітлення структури й типології родин відбувається за подібною схемою: 1) двір як господарсько-економічний комплекс; 2) мешканці двору (родина й домочадці); 3) домогосподарство; 4) коефіцієнт родини і родини-домогосподарства.

Специфіка домогосподарських структур знайшла втілення в увиразнювальних аспектах, зокрема для шляхетської родини такими стали служба шляхетського та маїнатського дворів із системою взаємозалежностей «пан – слуга», для селянської – вплив системи господарювання на селянську родинну структуру, а для міщанської – рід занять відповідної людності. Розвиваючи думки довкола структури й типології родин, авторка запропонувала яскраво розгорнуту соціальну характеристику основних дійових осіб шляхетського двору, селянського домогосподарства чи міського диму, що сприяло вимальовуванню «живого образу» шляхти, а особливо «мовчазної більшості» – селянства й міщан. Представлення кожного виду родини відбувається з урахуванням соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних чинників побутування, а вирізнення їхньої специфіки – за рахунок компаративного підходу, зіставлення з подібними категоріями реальності у західноєвропейському суспільстві та завдяки порівнянню їх між собою в межах одного соціального простору.

Обчислюючи залюдненість Волині в XVI – першій половині XVII ст., І.Ворончук робить глибокий, змістовний аналіз соціальних, воєнних, політичних, природничо-географічних чинників, які так само визначальні для демографічних показників. Стрижнем четвертого розділу – «Вплив природних та воєнно-політичних катаклізмів на структуру української родини (Господи, спаси від голоду, пошесті, татар)» (с.325–417) – стала концепція демографічних ритмів, узалежнена від зовнішніх об'єктивних обставин людського життя. Такими розглядаються глобальні кліматичні негоди (буревії, повені, посухи), неврожаї, голод, пошесті, пожежі та локальні порушення його звичного плину: жовнірські постої, сусідське свавілля, розбійні напади тощо. Висвітлюючи проблему біологічного виміру історії, І.Ворончук винятково уважно ставиться до природних чинників розвитку суспільства, що впливають на фізичне, соматичне й психічне здоров'я окремого індивіда, соціуму загалом. Породжені ними втома, стреси тощо формують систему світоуявлень, загальний та індивідуальний габітус, визначають життєві орієнтири, поведінкові стереотипи й загальну діяльність людей. Попри вагому роль біологічної сфери у житті суспільства, її виняткове значення для соціальних процесів в українській історіографії, на відміну від зарубіжної, є лише декілька невеликих розвідок, в яких порушувалися ці питання. Належно поцінувавши здобутки колег, І.Ворончук запропонувала власне бачення проблеми на конкретному історичному матеріалі – історії населення Волині. Розгляд кожного соціального чи природнокліматичного чинника відбувається за умови всебічного аналізу особливостей його перебігу й наслідків для людей. Дійшовши висновку про складність вивчення реальних втрат

населення внаслідок різних природних катастроф та епідемічних захворювань через брак документального матеріалу авторка підводить читача до усвідомлення трудності тогочасного людського життя й загостреної потреби в колективному співіснуванні людства задля протистояння повсюдним і повсякчасним випробуванням долі. Супутніми цікавими сюжетами повсякденного життя на цьому тлі стали аналітичні оповіді про санітарно-гігієнічні умови життя тогочасних людей, перебіг хвороб і ставлення до них населення як до Божого покарання за нечисте сумління, особливості боротьби з природними стихіями та їх наслідками – неврожаями, дорожнечею продуктів харчування, голодом тощо.

Важливим чинником негативного впливу на життя та демографічний стан в українських землях були часті татарські напади, унаслідок яких відбувався постійний відтік населення з України до Криму. У результаті опрацювання історичних джерел було проведено конкретні обчислення. За підрахунками авторки, Волинь втратила виведеними до Криму та вбитими щонайменше 500 тис. люду. З урахуванням тієї обставини, що це були особи переважно дітородного віку, дослідниця намагається визначити втрати потенційного потомства, яке могли дати полонені, та робить висновок про як мінімум 500 тис. приплоду (за найменшими гіпотетичними припущеннями; с.417). Залишаючи поза коментарями припід, який могли б дати не лише бранці, але їхні діти, онуки й далішні нащадки, авторка порушує складні статистично-демографічні методики обчислення біологічного приросту населення.

Розв'язуючи методологічні проблеми вивчення кількості населення Волині впродовж XVI – першої половини XVII ст., І.Ворончук удається до вирішення практично невідомого завдання для історичної демографії достатистичного періоду – з'ясування чисельності окремих верств, зокрема селянства, міщанства, духовництва, шляхетства та визначення співвідношення між основними й найчисельнішими стратами досліджуваного періоду. Студіюючи різні види історичних джерел авторка визначає найбільш інформативні з них, які опосередковано проливають світло на дані про кількість тогочасного люду. Це – документи соціально-економічного змісту, зокрема інвентарі, люстрації та ті, які відтворюють список платників податків, – поборові, подимні й реєстри поголовних податків. Брак досконалих методик і спорадичні апробації на досить обмеженому демографічному матеріалі новітніх методів ведення дослідження пояснюють відсутність обрахунків людності Волині XVI–XVII ст. Вельми цінні джерелознавчі зауваги, зроблені І.Ворончук стосовно різних видів документальних джерел, дозволяють коригувати методики провадження обчислень і квантитативні оцінки населення цього історичного регіону (с.419–424). Усебічно аналізуючи студії А.Яблоновського, О.Барановича, М.Крикуна, присвячені залюдненню Волині, авторка робить слушні уточнення статистичних даних, ґрунтуючись на власній методиці їх обчислення, сутність якої полягає в обрахунку основних страт населення на основі отриманих за документальними матеріалами нових показників – коефіцієнтів домогосподарських структур, що охоплювали не тільки біологічну родину, але й усіх домочадців, відійшовши, таким чином, від розповсюдженої практики обчислень, заснованих на різномірних податкових об'єктах.

Проведення складних математичних розрахунків дозволило І.Ворончук встановити (з відносною похибкою) дані для Волині досліджуваного періоду: 913 000 селян (с.438), 288 184 міщанина (с.439), 138 200 осіб шляхетської родини разом зі службою (с.445–446), 7752 особи духовництва (разом із домочадцями; с.449), 12 800 фільваркових працівників (с.452). Склавши разом чисельність різних категорій волинського населення, дослідниця вважає вірогідним щонайменше 1 млн 300 тис. люду, що у відсотковому відношенні розподіляється таким чином: 67,14% – селянство, разом із фільварковою людністю – 68,08%, на міщанство припадає 21,19%, на шляхту – 4,06%, а разом із дворовою службою – 10,16%, на духовництво – 0,57%. Окремо служба шляхетських дворів, на думку І.Ворончук, складала 6,10%, а фільваркова – 0,94% (с.452). Відтак, за уточненими даними, залюдненість Волинського воєводства становила 31 особу на 1 кв. км, що, за висновком дослідниці, виглядає значно менше, ніж у тогочасній Франції (45 осіб на кв. км), Віртембергу (40) й Англії (36), майже однакова з Саксонією (30,8) і набагато щільніша, ніж у Померанії, Пруссії, Данії та Шотландії (с.454). Уведення до наукового обігу нових, більш об'єктивних і значно уточнених статистичних даних про населення Волині на підставі власної методики обчислення демографічних показників – досягнення І.Ворончук, яке варте найвищого поцінування.

Посилаючись на європейську історико-демографічну статистику, скориговану теорією припливів і відпливів Ф.Броделя, авторка монографії робить низку фундаментальних висновків щодо зростання і спадів чисельності населення українських земель. Якщо період XVI – першої половини XVII ст. цілком відповідає процесам демографічного тренду всієї Європи й характеризується «феноменом компенсації» попередніх втрат, то 1650–1750 рр. стали часом критичного зменшення залюдненості, пов'язаного з політичними катаклізмами середини і другої половини XVII ст. – повстання під проводом Б.Хмельницького, московсько-польська війна 1654–1656 рр., Руїна, походи турків і кримців на українські землі в 1672, 1674, 1675, 1678 рр., виправи Яна Собеського та великий згін населення з Правобережної України в Лівобережну, проведений сином гетьмана Івана Самойловича – Семеном у 1678 р., що призвело до спустошення й обезлюднення значної території України, а особливо Волині, яка опинилася в епіцентрі воєнних дій (с.456).

Крім основного тексту монографії особливо варто поцінувати сім додатків, які гідно збагачують видання. Таблиці й схеми, що ілюструють номенклатури багатоплюбності волинських жінок і чоловіків (с.457–493), дітність шляхетних волинських родин (с.494–524), реконструкцію селянських домогосподарських та родинних структур (с.525–565), хронологію природних катаклізмів, пошестей і пожеж на Волині (с.566–576), каталог татаро-турецьких нападів на українські землі (с.577–603) та перелік людських втрат Волині внаслідок татарських наїздів (с.604–613) протягом указанного часу вводяться, на наш погляд, не тільки з пізнавальною чи просвітницькою, але й провокуючою метою, щоби викликати сплеск читацької уваги, активне освоєння історичного твору. Часто І.Ворончук удається до методу «перегукування» додаткового й основного текстів. Складно судити про чинники такої авторської стратегії, проте дозволимо собі припустити,

що так дослідниця намагається уникнути диктату власної думки й, навпаки, демократично, через документальні джерела, забезпечує плекання необхідної сучасній науці толерантності, формування принципу багатонормативності істини, – властивості суспільств відкритого типу. Зауважимо, що масштабність проведеного дослідження додатково увиразнюють іменний (с.642–693) та географічний (с.694–711) покажчики, кожен з яких налічує тисячі позицій.

І наостанок зауважимо, що книга вийшла в якісному поліграфічному виконанні. Художнє оформлення палітурки, титулу, авантитулу, шмуцтитулів, кожної сторінки гармоніює зі змістом монографії, до того ж багато ілюстрованої історичним матеріалом, що має неабияке естетичне значення для сприйняття наукового твору.

Можна сміливо констатувати, що з виходом у світ праці І.Ворончук змінилася парадигма історико-демографічного представлення історії повсякдення населення Волині XVI – першої половини XVII ст., зміст якої полягає в бажанні понову пізнати й осмислити українську минувшину в контексті загальноєвропейських подій і навпаки. Наукові відкриття та досягнення, як доводить монографія Ірини Ворончук, кореняться в неупередженому підході до об'єкта дослідження та оперті на документальні джерела інформації.

В.В.Бездрабко (Київ)